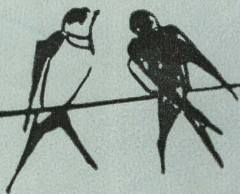

62-4 +

ҒАЙДЫН САҢЖАРА

Түрүт
Нарыда

В своей
партии
п.п. Кендиг
Д. Д. Санжара

ХАЛЬМГ „ОБЛИТ“
УЛЗЫН „ОБЛИТ“

62-4-22

114444
Харасада

С. 10
1962 г.

УХАЛЬМГГОСИЗДАТ 1962

«ҮҮЛНЧИН ДУН»

Ца-цааһан цегэрсн, сээхн чигн өрүн билэ. Теңгрт нег чигн тасрха үүлн үзгдхш. Иим сээхн өдрт седкл талвана.

Оньдинд шуугата бээдг уульнц эн өрүн нанд хаалһ һарһж өгчөх кевтэ тагчг. Эндр амрдг өдр. Цувж урһсн модна сүүдр дахад, шудрад йовнав. Тигж йовад, тогтн тусад, дакнас «негн-хойр» гигэд, үрвэд һарнав — болж өгхш, саак кевтэн адһж йовнав, юңгад гихлэ, күрхэр йовх һазрм намаг соньмсаж, дотрасм «шулун-шулун» гиж адһана.

Эвтэkn цаһан гер савһр-савһр модн заагт бултж. Хавтхасн блокнот һарһад, одахн бичж авсн хайг хэлэхлэ — мөн. Герин терзмүд, бултач наачах бичкн күүкд шаһажахшң, модн заагас тольмударн гилилднэ. Эн уульнцд шууган ховр. Деер, модна бичр заагт, богшурһас жир-

глднэ, болв өрүн-өрлө, шин һарчах нар-
на герлд бахтж теднэ шуугдгла эдл биш.
Терзин өмнәһәр урһсн ке цецгс кесг зү-
сәр сарсалдж, кееһә хувцта бичкн күү-
кд болж, седклин таалмж болна.

Би герэд орвв, болв энд удан болсн
угав. 1945 жилин эклцэр фронтд үксн
өөрхн үүриннь блокнот би эндәс авбув.
Кезә нег цагт гилгр хар клеенк һадрта
бээсн бичкн блокнот, ода борлад, цаас-
дуднь хоорндан наалдж одцхаж. Блок-
нот цуснд будгдсн бээж, ода тер ормнь
хар күрңгтэд, тосн асхрсн эдл! Би кесг-
тән тер блокнотиг эргүлж хэлэвв. Олн
зүсн карандашар үүрмгәр бичсн халхсин
зәрмснь билркә.

— Би таниг кесгтән хээвв. Ода би
эврәннь санаһан күцэвв гиж санж чад-
жанав. Тана үүртн жирһлд ик дурта күн
билә. Өңгржәһэд энүг танд өгтн гилә,—
гиж келәд, өндр нурһта, цергә хувцта
күн нанд блокнотиг бәрүлв.

Би дотран санвв: «Сурад, күүндхв,
аль нам бәгий?» Нанд блокнот өгсн күн
мини уха медәд:

— Дээнд тана үүртн зөргтә кевәр
өңгрв, өңгрсн бийнь тер ачлгдла.

Нанд цуг илтэгдв. Би мөндлөд, эн кү-
үнэс салвв.

Гертэн ирчкэд, блокнотиг оньһж, сээ-
нэр умшхла, «Үүлчин дун» гидг тодлвр
нанд соньн болв. Эклэд умшхларн, фро-
нтд, асхржасн сумн дотр бичгдсн тодлвр
болхий эн гиж маһдлвв. Зуг блокнотиг
умшад хаачкад, «эмэн эрвлшгов» гисн
сүл үгмүдин хөөн тигэд оч гүн утхинь
медвв. Эн тодлврийг тер кевтнь би бич-
жэнэв.

«Тер цаг теегин жирлһэн эдл хол бэ-
эсн болхий? Уга. Цагин темдгүд күүнэ
зүркнд өөрхн болсн хөөн, кезэ чигн ху-
учршго, кезэ чигн сергмжтэ. Цуг тер
тоот өцклдүрк болж медгднэ. Ода санх-
ла, тер цагин тодлвр, урднь нег цагт ум-
шад, дүрчксн дегтр болж медгднэ. Ти-
им дегтрлэ Үүлчин дууг дүнцүүлнэв. Тү-
үнэ дууг би өдрэр чигн, сөөһөр чигн соң-
сдг билэв. Нэр-наадна һазрт түүнэ ду
соңсж йовсн уга. Үүлнч тагчг күн билэ.
Живр урһад, дууна айсла хамдан ики де-
егэр делэд ниссн болж, чеежм ууддг би-
лэ. Дун холжх дутм улм шүлтж, удлго
дууна айс унтрн гижэнэ, сонсгддган уу-
рч одх гиж харм төрдг билэв. Дун таг-

чг болхла, ю чигн ухаллго, эргмдк орчл-
нган кевтнь мартдг билэв.

Деерм өдрлэ эдл, сармтрсн сээхн са-
рин сарул, э-чимэн уга тагчг. Зуг энд-
тенд хотн-хоша гермүдт нохас хуцснь со-
нсгдна. Теңгрт хая-хая тарсн сөөһин се-
грхэ цаһан үүлнэ нүүлһнд, сар өөмнэ,
оддуд чирмлднэ, тенд негнь ут цаһан ха-
алһ татад одна, энд негнь цацгдад од-
на — дегд сээхн! Орчлңгин иим бээдлиг
нүдэн аньчкад кевтсн бийм үзэд бээнэв.
Кедү иим сө игж давулсн болхв! То уга.
Шарлжна бичр сард гисн күртлэн, тее-
гин бээдл мини уханд мөңкрлэ.

Үүлнчин дун болхла, салькнд һаңхсн
цаһан өвснэ толһад чигн, шаргад орсн
хурин ээд чигн сонсгдна. Тер дун альд,
кезэд чигн айсиннь сээхн цегэниг гелго,
мөңкинд чикндм жиңннэ.

Әэвлхэ зүркн альхн дүңгэ цагт уханд
үлдсн тер дотрк темдгиг зун үкл һатлвчн
мартж болшго. Тер тоот, үзгдшго барар
барлгдад, үршго һазрт далдлгдад үүд-
эвр болж зүркнд үлдв.

Шар нарна шаг тогтсн, у теегин өр
дунд, саруларн сар-нарнла эдл, сээхнэрн
бүкл орчлңгла эдл, сө-сөөһэс соньн-сээхн

сөөтэ, орчлң-орчлңгас олн одн төрдг те-
ңгртэ мана хальмг теегт би Үүлнчин ду-
улсн дууһинь соңсж йовлав. Эн һазрт
һанцхн сө болвчн өңгрәһэд, тег дунднь
теңгр хэлэж кевтэд, хонад һарсн күн,
жил-жилмүд давулад, жирһлин хаалһар
бас нег эргэд ирсн цагтан, эрк биш тер
сөөһән санж, бас нег тиим сө үзхәр се-
дхнь мел лавта.

Тиим сээхн юн зөөртэ һазрв эн, эн
һазриг эдлдг улснь кемб? — гихлэ, Үү-
лнчин дун түүнд игж хэрү өгдг билэ.

Баш-таш болсн байн бумб гидг орнд,
киитн булгин уста, көк девән өвстэ Кө-
вцгин бөөрг налана. Колхозин ү-түмн
малнь тарваһад, көк теегин зөөр болж
идшлнэ, көвүд-күүкд, баһчуд көдлмштән
һавшун нер эдлнэ... Үүлчин дун дунхд
иим чимлһтэ бээсн болж нанд меддгднэ.

Көвцг! Көгшн буурл Көвцгин бөөрг!
Өндр улан деерчн һарсн күн, өврмжтэ
сээхн тег үздг, өвгн наста күүнэ бийнь
өөдән халяд нисхәр седдг...

Иим кишг ирснэ хөөт бийд, дууллго
яһж бэәнэт! Тер дуунд авлгдлго чигн
бээж болшго!

Өрүни маһарт Көвцгин өндр улан

чг болхла, ю чигн ухаллго, эргмдк орчл-
нган кевтнь мартдг билэв.

Деерм өдрлэ эдл, сармтрсн сээхн са-
рин сарул, э-чимэн уга тагчг. Зуг энд-
тенд хотн-хоша гермүдт нохас хуцснь со-
ңсгдна. Теңгрт хая-хая тарсн сөөһин се-
грхэ цаһан үүлнэ нүүлһнд, сар өөмнэ,
оддуд чирмлднэ, тенд негнь ут цаһан ха-
алһ татад одна, энд негнь цацгдад од-
на — дегд сээхн! Орчлңгин иим бээдлиг
нүдэн аньчкад кевтсн бийм үзэд бээнэв.
Кедү иим сө игж давулсн болхв! То уга.
Шарлжна бичр сард гисн күртлэн, тее-
гин бээдл мини уханд мөңкрлэ.

Үүлнчин дун болхла, салькнд һаңхсн
цаһан өвснэ толһад чигн, шаргад орсн
хурин ээд чигн соңсгдна. Тер дун альд,
кезэд чигн айсиннь сээхн цегэниг гелго,
мөңкинд чикндм жинннэ.

Ээвлхэ зүркн альхн дүңгэ цагт уханд
үлдсн тер дотрк темдгиг зун үкл һатлвчн
мартж болшго. Тер тоот, үзгдшго барар
барлгдад, үршго һазрт далдлгдад үүд-
эвр болж зүркнд үлдв.

Шар нарна шаг тогтсн, у теегин өр
дунд, саруларн сар-нарнла эдл, сээхнэрн
бүкл орчлңгла эдл, сө-сөөһэс соньн-сээхн

сөөтэ, орчлң-орчлңгас олн одн төрдг те-
нгртэ мана хальмг теегт би Үүлнчин ду-
улсн дууһинь соңсж йовлав. Эн һазрт
һанцхн сө болвчн өнгрәһэд, тег дунднь
теңгр хэлэж кевтэд, хонад һарсн күн,
жил-жилмүд давулад, жирһлин хаалһар
бас нег эргэд ирсн цагтан, эрк биш тер
сөөһән санж, бас нег тиим сө үзхәр се-
дхнь мел лавта.

Тиим сээхн юн зөөртэ һазрв эн, эн
һазриг эдлдг улснь кемб? — гихлэ, Үү-
лнчин дун түүнд игж хэрү өгдг билэ.

Баш-таш болсн байн бумб гидг орнд,
киитн булгин уста, көк девән өвстэ Кө-
вцгин бөөрг налана. Колхозин ү-түмн
малнь тарваһад, көк теегин зөөр болж
идшлнэ, көвүд-күүкд, баһчуд көдлмштән
һавшун нер эдлнэ... Үүлчин дун дунхд
иим чимлһтэ бээсн болж нанд меддгднэ.

Көвцг! Көгшн буурл Көвцгин бөөрг!
Өндр улан деерчн һарсн күн, өврмжтэ
сээхн тег үздг, өвгн наста күүнэ бийнь
өөдән халяд нисхәр седдг...

Иим кишг ирснэ хөөт бийд, дууллго
яһж бэәнэт! Тер дуунд авлгдлго чигн
бээж болшго!

Өрүни маңһарт Көвцгин өндр улан

деер һарад хэлэхлэ, Өэдрхнэ шивэ үзг-
днэ гиж эмтн келдг билэ...

Үүлнч манад өдр болһн гилтэ ирдг
билэ. Йиринэ ирдг болзгтан, хотна дорд-
ар бийд бээсн адргта толһа давшад, ге-
нткн һазрас урһсн мет, дор ормасн эн
һарч ирдмн, би болхла, түүг үзчкн: «Дэ-
эдэ! Дээдэ аашна!» — болад, түүнэ өм-
нэснь һарад гүүдг билэв. Шулуһар гүүж
күрх дутман нанд сэн: «О-о, сээхн иньг
минь, дээдэһэн тосад күрэд ирв», — ги-
гэд, Үүлчн мөрнэсн буудмн. Тикчкэд:
«Нэ, мордж ав», болад, нанд жолаһан
өгдмн. Бийнь болхла, өмнэснь тагчгар
шарвадлдж, гүүлдж ирсн баргудт ээрг-
дсн, хотна барун бийдк гер темцэд һард-
мн. Би арднь давша бээж, эрэн гиж дө-
рэд күрэд, мордад һардг билэв. Нанд,
тер цагт мөр унна гисн, эвртэ сээхн юмн
бээсмн.

Үүлнч манад орж ирэд, мөндлэд, ге-
рин барун бийдк орна өмн суусинь би,
эс үзсн бийм, үзсн эдл меджәнэв. Кедү
дакж эн игж орж ирсн болх! Би мордж
авн, дор ормасн жоралулж һарад, хө хө-
рүлдг мөрн болвчн, һээһе гидг шулун-
дулун, жора кеегч бээсиг герин барун

бийэс авч ирж уйдг билэв. Тиим бээдл-
тәһэр Үүлнч үзгдж ирдг билэ.

Өдр болһн гишң үзлцдг болвчн, хойр
хөөчин келх-күүндхнь чилдго билэ. Ма-
на эцг Үүлнч хойр чон-нохаһас авн эк-
лэд, идг-усна тускар, цааранднь үвлзнг-
зуслңгин тускар, колхозин хадлһна тус-
кар, күүндцхэдмн, тигжәһэд кезәңк-яза-
ңкдан орцхадмн.

Намаг бичкнд Үүлнч һуч күрсн залу
билэ, болв мана эцг түүнэс хол ах бол-
дмн. Тер учрар, кезәңкин тускар күүн-
дән һарад ирсн цагт, Үүлнч ик-гихднь
тагчг, соңсад суудмн. Мана эцг болхла,
арһулхан, тиньгр һазрар номһнар урс-
жах судл усн метәр, һоожулад келэд бә-
эдмн. Би орна булңгд тагчг суучкад, тед-
ниг соңгсдг билэв. Сууһа-сууж удлго
Үүлнчин мордх цагнь болн гижәнә гиж
байрлад, һаза белн бәәсн орндан ирэд,
теңгр хэләһэд, Үүлнчиг мордж һархинь
күләһэд, кевтдг билэв.

Мини хажуд мана авһин көвүн Саң-
һж бас кевтдг билэ, тер нанас негхн ах
болдмн. Зәрмдән бидн хойр нег-негнәсн
сурдг биләвдн: «Ода Үүлнч ямаран ду
эклж дуулх?» — «Саран сарулин сөөд-

нь» гиж дуулх,— гичкэд, кийһэн авл-
го бидн күлэлддг билэвдн. Тигжэтлмдн,
мана сансн дун харһад одхла, соңсгдд-
гнь уурхднь ик харм төрж, тагчг болч-
кад, соңсдг билэвдн. Ода санхинь, Саң-
һж бас тер дуунд, тер сарул сөөд йир
дурта бээсн бээж. Юңгад гихлэ, тиим
сээхн һазрт, тигж асхрсн дүүрэтэ, цец-
нсн дуунд дурллго, авлгдгло бээж болш-
го сэнж. Тер дууна жиңсн айснь бүкл
теегин, бүкл орчлңгин сээхниг нанд келж
өгдг билэ. Тигэд чигн тер, насни турша-
рт уханасм билршго.

Үүлнчин дун, төрскидэн дурта, жирһ-
лд дурта, теднд зүркэн өгсн, дала мет
талвасн сээхн седклин дун билэ. Тедү
дүңгэ цецнсэр, урмдтаһар, седклэсн тер
дуулдг билэ.

Энүнэ дуулсн дуунд, теегин цец гисн
аһар, номһн далан усн арһул далвлэсн
эдл дүүрнэ. Дорд ар бийдк үзгт дуулсн
Үүлнчин дууна дүүрэн деед-өмн үзгт,
Көвцгин уланд күрч жиңнэд, хэрү ирж
соңсгдад, тег дүүргнэ.

Эн дууг тег бүклдэн дуулсн болна.
Сүртэ ик баатр, теңгрин өрэс ик гидг
дүүжн дүүжлчкэд, нааран-цааран хойр

нээхлжэх кевтэ, көрстэ һазр энгдэн, көк теңгртэһэн хамдан эн дуунд саатулгдсн болж медгднэ.

Живр болсн күмсгтэ, жилмһр хар үс-тэ, ээмтэ-далта, харцх шовуна хэлэцтэ, хар-улан залу гиж Үүлнчин зүс-зүркинь бичж болхмн. Энүг өнчөр өслэ гиж келдг билэ. Эндр өдр болхла, «өнчнэ кишг өвртнь» гигэд, Үүлнч гертэ-малта, үртэ-садта, өндр деер өрк өндэлһж, онц нег хотн мал толһадан дааж, ээж-аавиннь нер дуудулжэнэ гиж эмтн түүнэ тускар келдмн. Нанд болхла, Үүлнч, цецнсн дутаһан хоюрн бүкл делкэ билэ.

Кемр йириндэн, нааһар ухалхла, тер дун соньн биш болж чигн медгдх. Тиим ухан ик эндү болж һарх.

Тер теегиг, тиим сээхн сөөг, тер цецнсн дууг, Үүлнчиг бийинь кенлэ, юунла дүнцүлж болх? Уга. Дүнцүлм юмн нанд олдхш. Тертн ө-шуһу модн дотр дуулсн дун биш, өндр уулмуд заагт дуулсн дун бас биш. Күмн эмтнэ жирһлин бийлэнь би терүг дүнцүлнэв, нарт делкэлэл дүнцүлнэв: наласн ик дала дунд дуулсн захсчин дуунла чигн би терүг дүнцүлж чадшгов.

Сарин сарулин сө сармтрад бээнэ. Орчлн унтж кевтнэ. Өргн тег. Тер тег дунд, теңгрин оддудла чирмлдэд, та кевтнэт. Тигжэтл генткн одак асхрсн дун... Дууг нег соңснат — керг кехшт, хойрдад соңснат — оныгтан авхшт, һурвдад соңснат — уха туңһанат, кесг дакж соңснат — таасгдна, мел соңсад бээнэт — авлгднат, соңсдган уурч однаб—дун сангдад, саначрхнат: дакнас соңсдг болнатт — бүкл орчлнгин дуунд тертн хуврнэ, улм цааран соңсхларн — жирһлин сээхниг медж авнат. Тигж тер сөөһин дуунд, тер сээхн нарт орчлңгд би седклэрн авлгдлав.

Кедү дакж би энүг зүүдндэн үзсн болхв! Тер болһндан, нанд живр урһад, тег деегэр, цаһан-цаһан үүлн заагар көвэд нисж йовсн болж бийэн үздг билэв. Дора, һазрт болхла, тег бүтэсн олн, мел цаһан-цаһан хөд тарваһад йовснь үзгддмн. Эн дүр нанд дээнэ ута болн ду ивтлж үзгднэ, соңсгдна, эн дун мөңкинд жиңнэд бээхин төлэ эмэн эрвлшгов.

Западн фронт. 1944 ж.
Доржин һэрэ».

Игэд эн тодлвр төгснэ.

Дээнэ тускар нег чигн үг, нег чигн зовлнкта йовдл, хортна өршөнцү уга бээдл, шатсн балһсд, өдр болһн час, минут болһн күлэгдгч үкл,—цуг эн тоот эн тодлврт эс бичгдж. Э, эс бичгдж... Болв цуг эн тоот диилгдж, урдк кевтэн төвкнүн цагин дун диилхин төлө эмэн эрвлшгов гисн утхта ухан эн салдсин тодлврт бээхнь ил. Тигэд чигн тер һацад, эврәннь тодлвртан дээнэ тускар нег чигн үг эс бичж. Нам нерэдхлэрн «Үүлнчин дун» гиж лирическ кевэр нерэдж. Энүнд эн иткж, мана диилврт иткж. Һанцхн дээнэ диилврт биш цуг коммунизмн диилврт иткж.

Доржин Һэрэ фронтас хэрж ирсн уга. Түүнэ дурта сарул орчлц, дун, төрсн һазрнь, орн-нутгнь түүнэ күцл кесэр дүрклжэнэ. Эн тоотиг тер эржэлэ. Түүнэ сэдкл күцж. Тер учрар тер эмд, мадн дунд.

НАРГ

«Үүлнчин дун»	3
Нег дурна тууж	14
Кермэшин зүүдн	40
Үүрмүд	56

С. Байдыев
«ПЕРВЫЕ ЛАСТОЧКИ»

Сборник рассказов
на калмыцком языке

Редактор Б. Сангаджиева.
Художник В. Каретко.
Худ. редактор Н. Будников.
Техн. редактор Я. Гайдаш.
Корректор С. Наранов.

Калмыцкое государственное издательство,
г. Элиста, 1962 г.

Сдано в набор 25.VII-62 г. Подписано к печати 6.IX-62 г.
Уч.-изд. л. 1,75. Печ. л. 2,14. Бумага 60x84 .
Тираж 1 000 экз. Заказ № 4853.
K00102. Цена 5 коп.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.